

ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Маценко В.Ф.

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,

кандидат психологічних наук

***Анотація.** В статті розглядається проблема виникнення та розвитку індивіда в синергетичному контексті. Автор висвітлює історію виникнення феномену свідомості та його ставлення з позиції традиційної психології, а також сучасних природничих наук. Запропонована ним модель дослідження відкриває нові можливості розуміння феномену.*

***Ключові слова:** індивід, синергія, постструктуралізм, структурно-функціональний.*

Постановка проблеми. Історія дослідження проблеми показує, що становлення індивідуальності розглядалась переважно у періоди сталого розвитку, натомість періоди криз, що мають значний потенціал індивідуалізації, залишалися поза увагою. Тому запропонований аспект дослідження покликаний доповнити та збагатити цю проблему.

Проблема індивідуальної своєрідності, неповторності, унікальності людини цікавила розум письменників, художників, містиків, антропологів, філософів у всі часи. Але лише диференціальна психологія (як один із розділів загальної психології) змогла дати наукове визначення механізмів становлення та розвитку людської індивідуальності як одного з інтригуючих феноменів соборності психіки людини.

Аналіз досліджень та публікацій у цьому напрямку. Попередні дослідження проблеми (Павлов І.П., Теплов І.В., Небиліцин В.Д. та ін.) показали лише один її бік – психофізіологічні характеристики нервової системи. Але вплив соціуму був дещо проігнорований. Тому ми і вирішили доповнити цю прогалину.

Як же виникла диференціальна психологія або психологія індивідуальних відмінностей? Без перебільшення можна сказати, що поштовхом для її розвитку були знання про людські відмінності, які сховані в надрах життєвої феноменології, і не лише самої психології, але й всіх наук про людину. Одним з найпростіших феноменологічних фактів, що ґрунтується на безпосередньому життєвому спостереженні, є зусилля маленької дитини виділити, «виокремити» себе в оточуючому мікросоціальному середовищі. Цитуючи І.М. Сеченова (1947), можна сказати, що «смуagne загальне відчуття» себе, потреба відокремитись від іншого світу, рухає людську істоту з моменту її народження. Перші вияви самоусвідомлення трьохрічної дитини також пов'язані з розрізненням «я» і «не - я» (Берне, 1986).

Відчуття та усвідомлення себе як неповторної індивідуальності є

стрижнем особистості дорослої людини та основою міжіндивідуальних відмінностей, в контексті яких складаються наші стосунки з оточуючими протягом всього життя. Так само, як з процесу внутрішньодивідуального виокремлення виникають міжіндивідуальні відмінності, формування особистості відбувається на основі індивідуально-типологічних особливостей. Зазначені феноменологічні переплетення в реальному житті породжуються проблеми наукового характеру, які проявляються в непростих питаннях співвідношення понять організм – особистість, особистість – індивідуальність, а також взаємодією наук про душу: загальної психології, психології особистості, диференціальної психології. Поняття «унікальний», що означає «єдиний в своєму роді», є, безумовно, родовим для конструкту «індивідуальність» – центрального елементу науки про людські відмінності. Разом з тим визначення людської індивідуальності включає в себе, по-перше – неповторну своєрідність суб'єктивного світу людини; по-друге – цілісність індивідуальності як системи, що саморозвивається, з властивими їй інтегральними ефектами (адаптивністю, оптимальністю, результативністю, компенсаторністю); по-третє – відмінності (індивідуальні, групові, типологічні), що об'єктивно реєструються між людьми. Отже, в самому понятті «унікальність» імпліцитно наявний зміст поняття «соборність» як завершальна єдність. Хоча підходи до соборності як завершальної єдності свідомості у загальній та диференціальній психології дещо відрізняються.

Можна сказати, що загальна психологія розглядає змістовно-формальну єдність психіки, а диференційна – формальні сторони цієї єдності. Конструкт «формальний підхід» дозволяє провести необхідну межу (необхідну для цілей дослідження) між найбільш типовими, стабільними, відтворюючими в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними властивостями (особливостями) та іншим нескінченним розмаїттям унікальних комбінацій ознак, що характеризують неповторність окремої людини та не можуть бути формалізованими на даний момент. В. Штерн неодноразово підкреслював інтегративний характер диференціальної психології. Йому вдалось зібрати тогочасні уявлення про відмінності між людьми в цілісну концепцію, яку він спочатку назвав «психологія індивідуальних відмінностей», а згодом – диференціальною психологією.

Метою нашого дослідження є створення психологічної моделі оптимізації процесу індивідуального розвитку та сталих та кризових його етапах.

1. **Виклад основного матеріалу.** Диференціальна психологія, так само, як і загальній психології властива всеоб'ємність але зовсім іншого порядку. І полягає вона в тому, що диференціально-психологічне дослідження охоплює насамперед (і в основному) формальні ознаки індивідуальності, які відрізняються найбільшою стійкістю серед варіацій поведінки, що аналізується. Фундамент науки про відмінності між людьми складають такі найважливіші підвалини: Варіативність серед осіб є універсальним феноменом *homo sapiens*.

2. У відмінностях проявляється дія найбільш загальних законів людської поведінки і, крім цього, конкретний прояв будь-якого загального закону психології завжди включає в себе фактор індивідуальності.

3. Зіставляючи відмінності, які спостерігаються в поведінці з іншими відомими феноменами, можливо вияснити відносний вклад різних факторів в розвиток поведінки (А. Анастасі, 1937).

4. Формальні характеристики індивідуальності мають ряд ознак – стійкість проявів, стабільність в часі, що відрізняє їх від більш мінливих соціально-обумовлених характеристик.

5. Індивідуальні відмінності за визначенням пов'язані з виміром і квантифікацією (Р. Кеттел, 1900).

На жаль, ідеї В. Штерна щодо створення інтегральної науки про індивідуальність людини виявились реалізованими лише частково. Недостатність теоретичних узагальнень і концептуальних інтеграцій призвели до появи величезної кількості неупорядкованих емпіричних даних в сфері експериментів та практично не пов'язаних між собою напрямів теоретичного та методологічного аналізу. Зупинимось на найголовніших з них.

Еволюційна теорія особистості Девіда Басса (1984, 1991) ставить за мету аналіз соціобіологічних стратегій поведінки людини, серед яких, зокрема, виділяється надання переваги статусу. Представникам цього напрямку вдається уникнути біологічного редукціонізму, а тому він заслуговує позитивної оцінки.

Психологічні або психолінгвістичні моделі симптомокомплексів індивідуальних рис, що розробляються американськими психологами П. Каста та М. Маккреєм (1996), будуються із застосуванням новітніх методів математичного аналізу, якому підлягали списки людських якостей, що оцінювались по градуальних шкалах. Результатом подальшої статистичної обробки було виокремлення п'яти головних вимірів індивідуальності: екстраверсія (або включеність); доброзичливість (або приємність); надійність (добросовісність); емоційна стабільність; культурність (інтелектуальність). Недолік даного підходу в тому, що за основу виокремлення рис беруться конструкти побутової свідомості. Таким чином суперечливість логіки здорового глузду переноситься (не дивлячись на всі статистичні фільтри) і в теоретичні концепції [3;8;9].

Найбільшого поширення у вивченні індивідуальних та типологічних відмінностей набули теорії їх природних основ. Лінією досліджень І.П. Павлова в сфері типологічних властивостей нервової системи продовжили Б.М. Теплов та В.Д. Небиліцин (1970) зі своїми послідовниками – в Росії, Дж. Грей (1983), Г. Айзенк (1960), Я. Стреляу (1983) та інші – за кордоном.

Диференціальна психофізіологія (як новий напрямок в Росії) показала можливість та продуктивність уявлень про властивості нервової системи як біологічної основи індивідуально-психологічних відмінностей, зокрема, темпераменту і характеру, здібностей та інтелекту. В той же час, серед робіт цього напрямку досить часто можна побачити помилку обоження різних

рівнів явища, що вивчається. Це призводить до малоуспішних в теоретичному і методичному плані однозначних інтерпретацій прямого зіставлення нейрофізіологічних (наприклад даних ЕЕГ, ШГР, ВП) та психологічних і, зокрема, особистісних (риса характеру і т.ін.) показників.

Психогенетичний аналіз джерел відмінностей між людьми набув значного поширення протягом останніх десятиліть. Одержано ряд переконливих свідочств про роль спадковості в детермінації міжіндивідуальної варіативності ознак, що розташовані на різних рівнях ментальної ієрархії – характеристик біоелектричної активності мозку, компонентів сенсомоторних та когнітивних стратегій [6].

Розробка структурно-функціональних моделей стосовно диференціально-психологічних проблем ставить перед собою завдання вивчення будови як окремих властивостей, так і індивідуальності в цілому. Найбільш вдалі роботи в цьому напрямі дозволяють зрозуміти змістовну цінність таких важливих конструктів, як розум, інтелект (Nosal, 1990), стиль особистості (Powell, 1983), індивідуальність в цілому.

Сфера вивчення відмінностей між людьми тісно пов'язана з ієрархізацією підсистем індивідуальності. Дослідження цих підсистем ведеться з урахуванням координат, що задаються універсальними конструктами, в змісті яких в концентрованому вигляді відображаються основні напрямки пізнання людиною власної природи [1].

Найочевиднішим конструктом для диференціальної психології є «подібність» – «відмінність». Він свідчить, що в диференціальній психології пошук спрямовується на вияв відмінностей, а не подібності, як в загальній психології. Як вже відмічалось, метою диференціальної психології є вияв і вивчення формальних властивостей (а також їх співвідношення із змістовним). Це виражається в конструкті «формальне» – «змістовне».

Координата «свідоме – позасвідоме» важлива для диференціальної психології тим, що процеси, які знаходяться поза сферою свідомого (свідомості) можуть впливати на форму прояву індивідуальності значно більше, ніж усвідомлювані. З цього приводу Генрі Мюррей писав, що діти сприймають неточно, зовсім мало усвідомлюють свій внутрішній стан, зберігають свої помилки в спогадах. Більшість дорослих навряд чи кращі стосовно цього (Murrey, 1938). Дихотомія «зовнішнє – внутрішнє» – реалізується в двох зустрічних напрямках дослідження індивідуальності: а) вивчення інтер (між -) індивідуальних відмінностей та б) аналіз закономірностей інтраіндивідуальної реальності.

В теорії міжлюдських відмінностей традиційно виділяють такі ключові поняття: людина, організм, особистість, індивід, індивідуальність. Практично ніхто з науково орієнтованих дослідників немає сумніву в тому, що родовим для всієї психології є поняття «людина». Біологічні координати людини визначають її як живу тілесну істоту. Найближчим до цього визначення є поняття «організм», яке в широкому сенсі може включати в себе анатомо-морфологічну структуру, нервову діяльність разом з органами чуття. У

сучасній диференціальній психології особистості поняття «організм» тісно пов'язане з такими ознаками, як «специфіка тілесної організації», «біохімічні індивідуальні особливості» та «нейрофізіологічні основи індивідуальності». Здається очевидним, що поняття «організм» є в більшій мірі предметом дослідження біологів та фізіологів, а ніж психологів. Крім того, коли йдеться про людину з властивими їй вищими формами регуляції, що дозволяють впливати на процеси в організмі за допомогою образів чи слів – стає очевидною недостатність чисто фізіологічної інтерпретації тілесності.

Поняття «індивід» є корінним словом для центрального в диференціальній психології конструкта «індивідуальність», тому можливе його подвійне трактування простежується і в подвійній невизначеності розуміння індивідуальності як такої.

Індивідний рівень властивостей – статевовікові та конституційні (включаючи нейродинамічні) особливості – прийнято вважати безособистісними передумовами розвитку суб'єкта (А. Асмолов, 1990). Цей рівень відображає переважно природні особливості організації психічних процесів, особистісний – соціально обумовлені. Кажучи по-іншому, індивідуальна координата людини означає: 1) трансформацію без особистісних (до-особистісних) передумов у властивості, що виявляють особистісну детермінанту; 2) одиничного представника виду *homo sapiens*.

Особистість традиційно в психології розглядалась як психологічний носій соціальних властивостей. На сучасному етапі дослідників більше цікавить: 1) джерело виникнення особистісних рис; 2) прагнення зрозуміти особистість як особливий феномен, що не зводиться до інших рівнів психічної реальності. Саме такого погляду ми будемо дотримуватись в подальшому дослідженні.

Вивчення проблеми індивідуальності в психології ведеться в двох зустрічних напрямках:

Аналіз інтеріндивідуальних відмінностей (що саме об'єднує і що відрізняє людей), тобто пошук загального і особливого в термінах філософської психології, а отже – диференціальний підхід.

Дослідження закономірностей інтеріндивідуальної реальності, що проявляється в структурній організації та динаміці функціонування в середині індивідуальних механізмів (розгляд одиничного) – інтегральний підхід.

На нашу думку, прогресивною є установка Л.М. Веккера (1981), який вважав, що особистість є носієм саме психосоціальних властивостей людини. Слід зазначити, що провести чітку межу при переході від концепції особистості до розуміння індивідуальності, яка є інтегральною за самою своєю природою, досить складно. Можна лише вказати на ледь відчутну межу між процесами інтеріоризації та екстеріоризації (Л. Виготський, 1926), «власне особистісного» та «особистісно-суспільного» прояву. У багатьох авторів підкреслюється розуміння індивідуальності як сукупності (симптомокомплексу) різних властивостей – від біохімічних та нейрофізіологічних до властивостей творчого самовияву. В той же час існує

значна розбіжність в тому, чи вважати індивідуальність якісно новою, цілісною характеристикою, що описує інтегральні способи реалізації людини протягом життя, потрібно говорити лише про індивідуальні особливості тих чи інших психічних процесів, рис та станів. В останньому випадку поняття «індивідуальність» використовується для визначення одного з боків конкретної форми активності. Для виразу «не цілісності, не всебічної повноти, а своєрідності, неповторності певного явища, його неподібності до інших явищ даного виду».

Разом з тим, саме з аналізом інтегративних ефектів функціонування індивідуальності (таких як адаптивність, компенсаторність, оптимальність та результативність), пов'язане основне питання диференціальної психофізіології та психології – чим кожен з нас відрізняється від інших людей. У цій фразі криється сутність наступної межі, що пролягає між загальнолюдськими закономірностями і тим, як ці загальні закони переломлюються в неповторному світі суб'єктивної реальності. Носієм цього світу, що репрезентує його зовні, і є індивідуальність як унікальний цілісний феномен, що являється інтегралом всіх рівнів внутрішньої та зовнішньої взаємодії, а також включає в себе процеси диференціації та координації. Таким чином інтегральна індивідуальність може розглядатись як одна з магістральних ліній становлення соборності психіки людини.

Другим мета полюсом, що створює разом зі змістовим конструктом «людина» необхідний контекст для аналізу тріади індивід – особистість – індивідуальність є поняття «суб'єкт». Якщо поняття «людина» є родовим в онтологічній лінії – від організму як біологічної підструктури через індивідні властивості до особистості і далі до цілісної індивідуальності, то поняття «суб'єкт» являється вихідним для характеристики процесу суб'єкт-об'єктивної взаємодії, незалежно від того, чи йдеться про біологічну (психофізіологічну), власне психологічну чи соціальну активність людини.

Індивідуальність людини, якщо її розглядати з погляду суб'єктивної взаємодії з оточуючим предметним та соціальним світом, і є предметом диференціально-психологічного дослідження. Для цілісної характеристики індивідуальності необхідне врахування всіх її аспектів: від інтраіндивідуальної можливості до групового статусу та змістовного аналізу відмінностей у внутрішньому світі [4;5].

Диференціально-психологічні парадигми в загальній психології

Все розмаїття дослідницьких напрямків (теоретичних, експериментальних, прикладних) можна згрупувати навколо двох типів категоріальних тріад (Ярошевський, 1961; Умрихін, 1987), що відображаються різні рівні організації індивідуальності та її властивостей [7]. Перша – «організм» – «індивід» – «особистість». Вона спрямовує дослідження на вивчення різних рівнів взаємодії людини з об'єктивною реальністю. Друга – «індивід» – «особистість» – «індивідуальність». Дана тріада показує напрямок інтеграції психіки на вищих етапах розвитку. У процесі вивчення відмінностей між людьми виникає закономірне запитання чому вони існують, на яке в

науковій психології дають відповідь принципи причинності. То ж розглянемо принципи причинності, що панують в сучасній психології індивідуальності.

Великий французький філософ Р. Декарт вважав, що особистість – це свідомо індивідуальність. «Ядром» душевного світу індивіда він вважав свідомість. Тріада пріоритетів картезіанської (декартівської) концепції причинності має вигляд: внутрішнє – минуле – субсистемне. Така концепція причинності в сучасній психології називається «біхевіоризмом». Вітчизняна психологія в період войовничого матеріалізму 20-х років була в основному біхезіористичною. Потенціал войовничого матеріалізму був настільки могутнім, що навіть відоме визначення, де особистість виступає як «єдина сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи», дане С.Л. Рубінштейном, не дивлячись на його явну невідповідність принципу внутрішньої активності, було сприйнято як замах на реактологію (вітчизняні аналоги «біхевіоризму»).

Але тим не менш, рефлекторні принципи почали здавати свої позиції після розвитку досліджень в галузі фізіології активності. В результаті цього О.М. Леонт'єв запропонував дещо нове визначення особистості: «особистість – суб'єкт, що діє на оточуючий світ і тим самим себе змінює», 1970 р. Незважаючи на це, над психологами дамоклевим мечем висіло закляття К. Маркса: «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. В своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин [Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.3. – С.3].

Тлумачення особистості Марксом не дозволило розвивати у явному вигляді концепцію «несвідомого», проте воно дозволило розвивати так звану «вершинну психологію», основою якої є пріоритет суспільного над індивідуальним, що відповідає принципів ієрархічності.

Л.С. Виготський вказував на те, що наша психологія є вершинною психологією, тобто визначає не «глибини», а «вершини» особистості».

Отже, в вітчизняній психології вихід з картезіанського підпростору причинності «внутрішнє – минуле – субсистемне» відбувся через реалізацію принципу ієрархічності і виникла нова тріада пріоритетів: зовнішнє – минуле – метасистемне. При цьому «минулим» все більше ставав «матеріальний субстрат», тобто пошуки та дослідження якоїсь основи ґрунту, опори в сфері фізіології (що до того ж відповідало матеріалістичній парадигмі). Хоча десь глибоко в душі дослідники «матеріального субстрату» розуміли, що вони стоять на позиціях біологічного чи фізіологічного редуціоналізму та епіфеноменалізму. Саме на грані цієї позиції весь час балансував Б.Г. Анан'єв та його послідовники. Проте таке балансування на грані мало і певні позитивні результати, про які буде йтися далі. Кожен з розглянутих нами підходів до індивідуальності має свій позитивний потенціал використання, тобто дозволяє розв'язувати певні задачі. Аналогічний підхід ми спостерігаємо і у І.П. Павлова, який прагнув визначати природні основи темпераменту і пояснити тим самим причини виникнення чотирьох типів поведінки. Виділивши три «виміри» нервової системи, Павлов міг би виділити

8 типів темпераменту, хоча він визнав за краще зберегти гіпократівську типологію. Павлов добре розумів, що властивості нервової системи все-таки не є причиною темпераменту, а лише їх фізіологічними ознаками. Підхід Павлова не можна назвати інтегральним, оскільки він нічого не намагається пояснити походження чотирьох типів поведінки з позиції міжсистемних відносин. Разом з тим його не можна назвати і диференціальним, оскільки чотири типи поведінки не зводяться Павловим до набору «базальних» властивостей нервової системи, а лише розпізнаються через них.

Прикладом сучасного «чистого» диференціального підходу може бути підхід В.Д. Небиліцина. Він виходив з двох положень: тлумачити індивідуальність в залежності від властивостей типів; вивчати властивості нервової системи замість визначення типів (1970).

Ідея такого підходу, з погляду природничих наук (тобто картезіанського підходу), цілком коректна; абстрагуватись на час від надлишку психологічних типологій та спрямувати зусилля на пошук саме «базальних» властивостей нервової системи, тобто класичних властивостей як інваріантів стосовно часу, простору, стану і т. ін. Говорячи мовою лінійної алгебри, за наявності таких властивостей, ми мали б IV-ий базис в IV-мірному просторі. Множинність індивідуальностей в просторі були б представлені множиною точок, а як би ці точки утворювали скупчення («кластери»), то залишилося б лише підрахувати, кількість таких «кластерів», і проблема типології темпераменту була б вирішеною.

Стосовно психології особистості саме таку роботу виконав Р. Кеттел, створивши свою 16-ти факторну концепцію особистості. Вона «базується» на властивостях особистості, які є в свою чергу термінами англomовного словника, що її характеризують (описують).

Цікаву спробу поєднання інтегрального та диференціального підходу зробив відомий психолог Б.Г. Ананьєв. Він почав зі спроби створення теоретичної моделі співвідношення понять: людина, особистість, суб'єкт діяльності, індивід, індивідуальність. Загальну структуру людини та взаємозв'язок розвитку її якостей він уявляє схематично так (див. Рис.1).

Б.Г. Ананьєв виділяє первинні властивості людини як індивіда: віково-

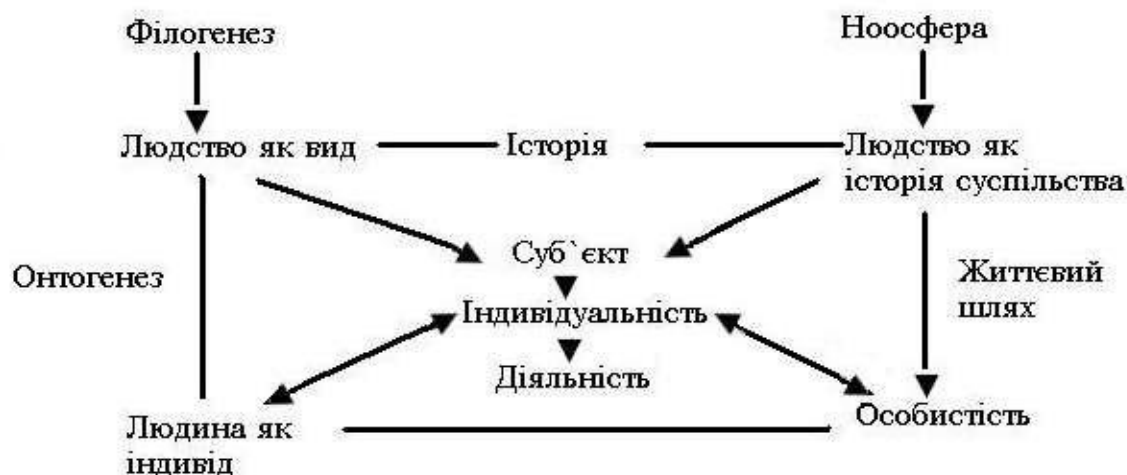

Рис. 1 Взаємозв'язок онтогенезу та життєвого циклу (схема) [2]

статеві та індивідуально-типові властивості. До перших він відносить вікові властивості (стадії онтогенетичної еволюції) та статевий диморфізм; до других – конституційні особливості, нейродинамічні властивості мозку та особливості функціональної геометрії великих півкуль. Взаємодія цих класів властивостей визначає динаміку психофізіологічних функцій та структуру органічних потреб – вторинних властивостей індивіда. Вища інтеграція цих властивостей представлена в темпераменті, з одного боку, і в задатках – з іншого.

Основна форма розвитку цих властивостей – онтогенетична еволюція, що здійснюється за певною еволюційною програмою, але постійно модифікується діапазоном вікової та індивідуальної мінливості. Вихідною характеристикою людини як особистості є статус у суспільстві, ролі та ціннісні орієнтації. Ці особистісні характеристики визначають особливості мотивації поведінки – вторинні особистісні якості. Вершиною інтеграції особистісних якостей є характер. Властивості людини як особистості знаходять свій вияв в життєвому шляху людини в суспільстві, її соціальної біографії.

Характеризуючи людину як суб'єкта діяльності, Б.Г. Ананьєв насамперед виділяє її діяльність (як перетворення дійсності) та свідомість (як відображення об'єктивної діяльності). Інтеграцією суб'єктних властивостей є творчість, а основними формами розвитку – історія виробничої діяльності в суспільстві. Цілісність індивідуального розвитку людини забезпечується становленням індивідуальності – вищого синтезу різних її властивостей [2].

Єдність людської індивідуальності та суперечливості її множинних станів складають дві сторони однієї і тієї ж закономірності її розвитку. Одиначна людина як індивідуальність може бути зрозумілою лише як сутність та взаємозв'язок її властивостей, як особистості та суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда. Кажучи інакше, на думку Б.Г. Ананьєва, індивідуальність людини можна зрозуміти лише за умови повного набору характеристик людини.

Б.Г.Ананьєв вважав, що основою індивідуальності є неповторний комплекс певних природних властивостей індивіда. Хоча, за його словами: «не всякий індивід є індивідуальністю». Щоб стати індивідуальністю індивід повинен стати особистістю. Ієрархічні зв'язки можна представити (рис.2).

Рис. 2 Ієрархічні зв'язки індивід-особистість-індивідуальність [2]

Не ризикуючи бути звинуваченим в біологізаторстві, Б.Г. Ананьєв висловлюється досить обережно. Те ж саме стосується і його розуміння місця психічного, свідомості в загальній картині світу (чи навіть Всесвіту).

Не задовольняючись відомою марксистсько-ленінською теорією відображення, він по суті орієнтується на концепцію «ноосфери» Ле-Ру-де-Шардена – Вернадського. «Визнавши і відкривши в історії еволюції нову еру ноогенезу, ми відповідно змушені в величному об'єднанні земних оболонки виділяти пропорційну даному процесові опору, тобто ще одну плівку... більш цілісну ніж всі попередні покрови, вона дійсно є новий покрив, «мислячий пласт», який зародившись в кінці третинного періоду, розвертається (з тих пір) над світом рослин та тварин – поза біосферою і над нею». І далі: «... людина як предмет пізнання має для науки унікальне значення з двох причин: 1) вона являє собою, індивідуально і соціально, найбільш синтетичну будову, в якій нам доступна тканина універсалу, і 2) відповідно в наш час ми знаходимо тут найрухливішу частку цієї тканини, що знаходиться в ході перетворень. В силу цих причин розшифрувати людину – означає по суті спробу дізнатись, як утворився світ і як повинен продовжувати створюватись» (1950).

Інтегральний підхід ґрунтується на системній концепції причинності і прямо впливає з принципу ієрархічності. Згідно з ним параметри індивідуальності некоректно виділяти (вимірювати) без аналізу міжіндивідуальних (як «ціле» з «цілим») відносин. В протилежному випадку системи властивості індивідуальності не проявляються. Зникнення системних властивостей тут подібне до зникнення системних фізіологічних процесів у препаративаних тварин. Перше питання яке тут виникає – це питання про прояви системних процесів, специфічних тільки для цілісної поведінки і зникаючих умовах дезінтеграції (1960).

Простим та яскравим прикладом інтегрального підходу, що йде з античних часів є концепція Емпікдокла про чотири корені (стихії): «вогонь», «повітря», «вода» та «земля», де міжсистемні відносини – «дружба» та «ворожість» – виступають причиною типології: «вогонь» – «повітря» – «дружба», «вогонь» – «воді» – «ворожість» і т. ін.

Подібний підхід відстоював і І. Кант, розуміючи типи темпераменту в контексті міжособистісних відносин. При цьому властивості він розглядав не як причини типології, а як «зручне тлумачення» (як ознаки проявів) чотирьох неподільних першооснов (причин темпераменту: «А», «В», «С», «О»), Кант дещо говорив і про «властивості крові», але розглядав їх як те, що «сприяє» прояву типу, а не є його причиною. Прикладом сучасного інтегрального підходу може бути концепція особистостей М. Люшер. Він відроджує системну термінологію темпераменту, говорячи про червоний («вогонь»), жовтий («повітря»), синій («вода») та зелений («земля») стилі поведінки людини, які проявляються та вимірюються в вибіркових відносинах як до стилів темпераменту інших людей, так і до стилів організації середовища (в даному випадку до кольорів).

В колишній вітчизняній психології ідея інтегрального підходу виникла з психології відносин О.Ф. Лазурського. Створюючи класифікацію типів, він говорить про два підходи – ендопсихічний (аналог диференціального) та екзопсихічний (аналог інтегрального), віддаючи перевагу останньому.

«Індивідуальність людини визначається не лише своєрідністю її ендопсихічних рис, типу та особливостей пам'яті, уяви і т. ін, але (і не в меншій мірі) її ставленням до оточуючих явищ, а отже – тим, як людина реагує на ті чи інші об'єкти, що вона любить та ненавидить, чим цікавиться і до чого байдужа, тобто, згідно нашої термінології – екзопсихічних проявів».

Ідея Лазурського про ендогенний підхід щодо типології людської індивідуальності була розвинута його послідовниками В.М. М'ясіщевим, Г.С. Костюком та Б.Ф. Ломовим. При цьому підхід В.М. М'ясіщева ми вважаємо послідовно інтегральним, хоча слід додати, що він реалізований на рівні розглядання людини як особистості. Підхід Г.С. Костюка можна назвати інтегрально-диференціальним, тобто в ньому відображена спроба об'єднати обидва принципи. Б.Ф. Ломов використовує інтегральний підхід в психології спілкування, де вводить поряд з відносинами «суб'єкт–об'єкт» відносини «суб'єкт–суб'єкт(и)». При цьому підкреслюється що «...специфіка спілкування, на відміну від усіх інших видів взаємодії, як раз і полягає в тому, що в ньому перед усім проявляються психічні якості людей. Про психічні якості ми розмірковуємо на основі аналізу не лише діяльності та її продуктів, але й спілкування». Отже, якщо диференціальний підхід передбачає, що спілкування є частковий (окремий) вид діяльності, то інтегральний підхід наполягає на тому, що діяльність є окремий (частковий) вид (опосередкованого) спілкування. Модель індивідуальності Б.Г. Ананьєва ми також відносимо до змішаної, тобто такої, що має риси інтегрального та диференціального підходів. Хоча основу інтегрального підходу Б.Г. Ананьєву однозначно визначити і не вдалось. Тож він пішов шляхом об'єднання диференціальних індивідуальних відмінностей в дещо єдине.

У відповідності до інтегрального підходу структура індивідуальності повинна бути методологічно валідною трьома принципами причинності (принципу активності, саморозвитку та ієрархічності), а її емпіричні моделі (поряд з теоретичною валідністю) повинні бути валідні критерію сумісності. Тому відносини між (двома) індивідуальностями є одним з вихідних моментів побудови структури індивідуальності. Відносини можуть бути безпосередніми (спілкування) та опосередкованими середовищем (діяльність). Отже, сили, що створюють аспекти індивідуальності, проявляються у вибірковості відносин з іншими індивідуальностями і тільки потім – у вибіркового ставленні до типів середовища, створених іншими людьми. Критерій сумісності є другим моментом реалізації інтегрального підходу. Він конкретизує, що ми розуміємо під терміном «вибірковість». Він також висуває певні вимоги до виділення аспектів індивідуальності, які полягають в тому, що кожен аспект є, власне аспектом сумісності між людьми. Іншими словами – типологія характеру, темпераменту чи особистості повинна бути типологією сумісності людей [8].

Засади індивідуальності мають створюватися чинниками, що задовольняють вимоги трьох принципів причинності та критерію сумісності. Ми виокремлюємо чотири аспекти: духовність, особистість, характер, темперамент. Системі властивості є результатом активності глибинних сил

«несвідомого». Тому «вимір» активності глибинної сили (в безпосередній або опосередкованій міжсистемній взаємодії) за суттю і є вимір системної властивості індивідуальності.

Для обґрунтування інтегрального підходу до індивідуальності як цілісності розглянемо принцип спонтанної активності в психології. Часто в психології пошук причини йде в розріз з ідеєю спонтанної активності, а саме: якщо щось активізується (зорганізується), то обов'язково вимагається вказати причину активності (організації) в формі стимулу, фактора, сили і т. ін., хоча це таке ж некоректне запитання, як і запитання: хто крутить Землю, якщо вона крутиться? Ще в античні часи Аристотель говорив про визнання існування деякої причини, яка є «причиною для самої себе».

Наприклад, від автора фізіології активності М.О. Бернштейна, в якій він постулює внутрішню (спонтанну) активність елементів організму, що створюють модель «потрібного майбутнього», його опоненти вимагали пояснення саме причини виникнення спонтанної активності: «Активність організму детермінує поведінку, але як виникає сама активність – ця проблема виявляється невирішеною», – говорили його опоненти, не розуміючи, що активність на те і спонтанна, щоб не вимагати пошуку причин своєї активності.

Найбільш розвинуте тлумачення «причини для самої чи себе» було дано у вченні про монади Готфріда Лейбніца, яке в психології втілилось у концепцію «несвідомого».

Сутність вчення про монади Лейбніца полягає в тім, що матерія складається з живих монад: мінерали, рослини, тварини, які спонтанно прагнуть перейти від менш організованого стану до більш організованого; від стану «сну» до стану «бадьорості» (неспанья). Мінерали – ніби сплячі монади, рослини – дрімаючі монади, тварини – не сплячі монади. Ці міркування привели Лейбніца до іншого відмінного від механістичного (побудованого Декартом) трактування душевного світу, яка відома в психології як концепція «несвідомого». Саме тому Лейбніца вважають засновником теорій, що будуються на уявленні «несвідоме», тобто таких, що відстоюють пріоритет активності психіки. Варто зауважити, що концепція спонтанної активності існувала на філософському рівні ще з часів Сократа, Платона, Аристотеля. Але в психології панувала картезіанська (Р. Декарт) стратегія пошуку причин. І лише вчення про «живі Монади» Г. Лейбніца дало імпульс створення повної концепції причинності в психології, на основі якої народилась концепція «несвідомого». Концепція «несвідомого» передбачає існування так званої «невидимої» психіки, що має назву «сфера несвідомого». При цьому «несвідоме» мислиться (уявляється) не як пасивний склад інформації, яка асоціативним способом «висмикається» потоком думки і потрапляє в свідомість; а як активний бурхливий океан, кожен елемент якого спонтанно прагне зі стану «сну» в стан «бадьорості», з глибини «несвідомого» на поверхню свідомості. Тому сутнісні сили, що створюють «ядро» людської індивідуальності, також є активними елементами океану «несвідомого». Отже, щоб зрозуміти індивідуальність людини необхідно пізнати головні сили, що створюють її ядро».

Уявлення про «невидиму психіку» народилось в полемічному діалозі Лейбніца з послідовниками Декарта. Просте та ясне ствердження Декарта про те, що «психіка – свідомість» мало віддалені у часі наслідки. Зокрема, тварини не мають свідомості, отже вони подібні до автоматів. Згідно міркувань Лейбніца, при відсутності свідомості продовжується непомітна діяльність невидимої психіки, отже між психікою тварин та людини перехід еволюційний, плавний. «Переконаність у тому, що в душі є лише сприймання, які вона створює – найбільше джерело помилок», – вважав Лейбніца. Якщо у людини зникає головний біль від пігулки анальгіну, то згідно Декарта – проблема вирішена: немає болю – немає проблеми. Згідно Лейбніца – це «найбільша помилка», бо ж головний біль триває, але в «невидимому світі». Отже, концепція «несвідомого» існувала, вже задовго до Фрейда. Більше того, історики психології пишуть, що в останньому класі гімназії Фрейд студіював підручник з психології І.Ф. Гербарта який був пристрасним послідовником Лейбніца.

Висновки. Отже, в результаті наукового дослідження розроблена теоретична модель взаємодії соціальних та психологічних чинників на сталих та кризових етапах становлення індивідуальності. Визначено, що життєві кризи є рушійними силами становлення та розвитку як особистості так і індивідуальності.

Література

1. Адлер А. Индивидуальная психология / А. Адлер. – М. : Просвещение, 2000. – 270 с.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды в 2-х т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1990. – 506 с.
4. Елисеев О.П. Методические указания к практике по психологии / О.П. Елисеев. – Л. : Изд. ЛГУ, 1981. – 83 с. Максименко С.Д. Генетическая психология / С.Д. Максименко. – К. : Валкер, 2010. – 340 с.
5. Максименко С.Д. Общая психология / С.Д. Максименко. – К. : Валкер, 1999. – 420 с.
6. Максименко С.Д. Основы генетической психологии / С.Д. Максименко. – К. : Валкер, 1998. – 240 с.
7. Мерлин В.С. Очерки интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М., 1986. – 256 с.
8. Развитие познавательных процессов дитини / Упорядники: С. Максименко, В. Маценко, О. Главник. – К., 2003. – 112 с.
9. Чепань М.-Л.А. Тренировка и развитие высших психологических функций школьника / М.-Л.А. Чепань // Актуальные проблемы психологической службы. – Одесса, 1992. – С. 227–229.

References transliterated

1. Adler A. Individual'naja psihologija / A. Adler. – M. : Prosveshhenie, 2000. – 270 s.
2. Anan'ev B. G. Izbrannye psihologicheskie trudy v 2-h t. / B.G. Anan'ev. – M. : Pedagogika, 1990. – 506 s.
3. Eliseev O.P. Metodicheskie ukazaniya k praktike po psihologii / O.P. Eliseev. – L. : Izd. LGU, 1981. – 83 s.
4. Maksimenko S.D. Geneticheskaja psihologija / S.D. Maksimenko. – K. : Valker, 2010. – 340 s.
5. Maksimenko S.D. Obshhaja psihologija / S.D. Maksimenko. – K. : Valker, 1999. – 420 s.

6. Maksimenko S.D. Osnovi genetichnoї psihologii / S.D. Maksimenko. – K. : Valker, 1998. – 240 s.
7. Merlin V.S. Oчерki integral'nogo issledovanija individual'nosti / V.S. Merlin. – M., 1986. – 256 s.
8. Rozvitok piznaval'nih procesiv ditini / Uporjadniki: S. Maksimenko, V. Macenko, O. Glavnik. – K., 2003. – 112 s.
9. Чера М.-Л.А. Treirovka i razvitie vysshih psihologicheskikh funkcij shkol'nika / М.-Л.А. Чера // Aktual'nye problemy psihologicheskoi sluzhbi. – Odessa, 1992. – S. 227–229.

Маценко В.Ф. Общепсихологические проблемы становления индивидуальности в условиях постиндустриального общества

***Аннотация.** В статье рассматривается проблема возникновения и развития индивида в синергетическом контексте. Автор освещает историю становления феномена сознания с позиции традиционной психологии, а также современных естественных наук. Предложенная автором модель исследования открывает новые возможности понимания феномена.*

Ключевые слова: индивид, синергия постструктурализм, структурно-функциональный.

Matsenko V.F. General psychological problems of individuality formation in a post-industrial society

***Abstract.** The article observes the problem of origin and development of consciousness in the synergetic contest. The author discusses a history of origin the phenomenon of consciousness from the point of view the traditional psychology and the contemporary natural sciences. The model of research, proposed by author, opens the new possibilities for understanding this phenomenon.*

Key words: person, the synergy of post-structuralism, structural-functional.

